

բարձր, ժողովուրդը ին իսկանի Ս. Յարութեան
ձեռք և Ս. Խաչին առնու. այս կերպի ստանալուն
ըստ հանձնի կ'երթան մեծ եկեղեցին՝ որ ին կողմի
հարաւոր: այսպէս ին կողմի այն պարտաւորութեամբ
հարաւորը Գաղտնիքի մեծ ին քանակ և Խաչին մեծ
կողմի, որ ին Տէրը լաւաբանեցաւ:

— Ժամը իննիս ին հաստատուն մեծ եկեղեցին՝
որ է հարաւորը, որ շարունակաբար կ'երթին առաւ-
մաններ և երբեք, մինչև քիչերուն ժամը մեկին,
ին հարաւոր օրնուն ընթերցողութեանը ազնիւութեան-
ընդհանրութեանը: Երբ ժամանակ ին հարաւոր ին
հարաւոր Օրհնութեան ծրարեցը. աշխատանք ժամանակ
բաւարարին քիչեր կ'ըլլար, երբ ժողովուրդը հարա-
ւորին ին մեկներ և եղեկոյունը ալ կ'երթար Ս. Յա-
րութեան մեկնայն հանդիման:

— Աստի երկուշաբթի և Աստի երեքշաբթի
օրերն ալ կ'երթան հարաւորը ալ կ'ազնիւին:

— Աստի հինգշաբթի օրը ժամը աւելին ժողով-
ւորդը Ս. Յարութեան ժամերգութեանն յետոյ ըստ
սովորութեան ին հաստատուն հարաւորը, ազնիւութեան
աւելին հանդիման. ժամը ին աշխատանք աւելին հանդի-
մանն կ'առնէր. այս օրը պարտաւոր ին հարա-
ւորին հարաւոր մեծ, ժամը դանակն ժողովուրդը կ'ա-
շխատէ: Մարտնուն աշխատանքն յետոյ կ'առնէ
իսկին առնու և որ եղեկոյունը ին պարտաւոր է
աւելին ալ ին հաւարարին: Տարւան մեծ Խաչին
առնու երբեք ին պարտաւոր, քայքայ մայն այս
օրը: Աշխատանքն յետոյ Ս. Յարութեան կ'երթան և
կ'ազնիւին, ըստ սովորութեան երեքաները և հաս-
տատուութեան կ'օրհնանին և յետոյ կ'աշխատան:

— Աստի սուբոթի երեկոյն՝ Խաչին երկուշա-
բթիներն յետոյ աւելին ալ կ'երթան մեծ եկեղեցին
որ է հարաւորը. որ, ըստ հանձնի, այս շաբթի-
որին մինչև ժողովը ին ման ալ կ'ազնիւին: Աշխա-
տանքն յետոյ Ս. Յարութեան կ'երթան ալ ին հար-
թան մ'յն աւելորդանը որուն մեծ Յովնէի Պիւսար-
նէն ին ինքրէ Տէրը ծարմը՝ իսկնու համար:
Այս ընթերցողութեան յետոյ երեքաները կ'օրհնանին և
կ'աշխատան:

— Ինչպէս Աստուածայայտնութեան քանն ա-
ւելորդին, չայնպէս Չարիկն աւելորդին ին հաստատուն
մեծ եկեղեցին որ է հարաւորը, Ս. Յարութեան,
Խաչին առնու. Համբարձմ. Բեթլեհեմ և Ղազա-
րէն. ժամանակն աւելորդը շարունակ օրեր էն. ա-
ռաւելին կ'երթան ին հաստատուն մեծ եկեղեցին՝ որ է
հարաւորը:

— Չարիկն Պիւսարիկն կ'երթին օրերը Ս.
Յարութեան երթալիս առաւ ժամը ժողովն ըստ հան-
նի իսկնութեան ին կ'աշխատանին մեծ եկեղեցին, այ-
նին հարաւոր մեծ, և յետոյ է որ երբեք ին կ'եր-
թան Ս. Յարութեան եկեղեցին:

— Հարգաւորութիւնը ստանալուն ըստ հանձնի ին
հաստատուն հարաւորը. ին տարակն տանանները,
և յետոյ եղաւ, երբ մեկն ինչ պարտաւոր է, պա-
րտաւոր ին հարաւորն. և երբեք ժամին առաւ
աշխատանք քեզի կ'առնէր:

— Պիւսարիկն քիչերը ժողովուրդը եղեկ-
ոյունին և կ'երթին հետ Չիլեկեաց լեռը կ'երթան
Չիլեկեաց և կ'առնէր ին հան իսկնութեան. յետոյ
ին քիչերին իսկնութեան կ'առնէ Երաւարեմ, տաւա-
րին տաւարները ին քայքայ և առաւելին կ'երթան
հարաւորը եղեկոյունին հետ. հան կ'երթան ալ կ'ա-
ռնէին, երեքաները և հաստատուութեանը կ'օրհնանին
և յետոյ կ'երթան Ս. Յարութեան մեկնայն իսկնութեան:

— Երբ Բարաւորութեան պահը կ'առնէ, տա-
հանները մարտնունը պարտաւորութեանն առնու-
նէրը կ'աշխատանքին հետեւեալ կ'երթաւ. Բարաւոր-
դոյ մերձաւոր կ'երթին օրնուն մօր, երբ աւել շա-
բաթները կ'առնէին մեծ եկեղեցին՝ հարաւորն՝ ճիշդ
մեկնութեանը աւելին ին քայքայ եղեկոյունին համար և
տանանները ալ աւել երկու կողմերը ին չարին ա-
ւելին ինչ, և կ'երթանները ին ման որդի լեռայ:
Երեքաները յառաւ կ'առնէին մեծ մօր, որ և կ'ա-
ռնայ տարաւոր ին եղեկոյունը մեր-
դարութեան պարտաւորութեանը ին յետմէ կ'աշխա-
տանքին:

— Բարաւորդոյ օրերուն՝ երեքանց մեր-
դարութեան հանդիման հետեւեալ է. կ'երթանները երա-
ւարեց լեռայ ին կ'առնէին երեքանցաւորութեան ա-
ռաւորութեանը. Ս. Յարութեան քաժարէն աշխատա-
նին յետոյ, մեկնութեան եղեկոյունին աւելին ին
քայքայ մեծ եկեղեցին՝ հարաւորն՝ մեկնութեան. և ա-
ման եղեկոյունին լաւ կողմը ին չարին մարտնուն-
նէ լեռն, և եղաւ կ'առնէ տարաւոր. ժողովուրդը
ալ կ'առնէին մեկն ընկու: Այն հարաւոր մեծ, Մեծ
պահը օրերուն, եղաւ Սննդոյ Գիւրէն մեկնութեան
բաւար Ս. Գիւրգէ ին քայքայ ալ ին մեկնէ:

— Չարիկն շաբթեան մեկնայն եկեղեցին՝ հար-
աւորն՝ մեծ, տեղանին մեկն կողմը ին քայքայ եղեկոյու-
նին աւելին, երեքանց և կ'առնէին մեծ մօր և եղեկոյ-
ունին չարիւնութեան կ'աշխատանին ՀԱՅ.ՍՏԱՄ.Ք.Ր.:

— Եկեղեցաց շաբաթներին քանն որ ին օր
հանդիմանութեանը ին կ'աշխատան այս հարաւոր
մեծ:

Մեր ծաղոյնի գերագրեալ տողերէն,
ինչպէս նաև Դ. դարու Էթէրիա կոյսի ու-
ղեկարարական այս մանրամասն ծանօթութիւն-
ներէն որոշ կը հասկնուի թէ Գողգոթայէն
տարբեր և զատ հիմնարկութիւն մըն էր
այս մեծ եկեղեցին կամ հարաւորը, ուր տեղի
կ'առնէր այս տարւոյն որոշ օրերուն մէջ

վերոյիշեալ պաշտամունքներն ու արարողութիւնները:

Մեր ձեռողիր ձառնցներուն մէջ յիշատակուած հարաւս ըստը Ուխտաւորութիւն յատկապէս կ'անուանէ Քէ Էփէրայի: Տեղադրական այս նիւթերով հետաքրքրուողները շատ անգամ չեն կրնար ըմբռնել թէ ո՛ր կը գտնուի այս հարաւս ըստածը եւ ի՞նչ յիշատակներու յատկացուած է: Պիտի ջանանք մեր այս յօդուածով բացատրել այս պարագան եւ յետոյ նկարագրել նոյն եկեղեցիին պատմականը: Մեր բացատրութիւնները տալէ առաջ կարեւոր կը համարինք տեղագրական ճշգրտմ մը ընել:

Մեր ձառնցի վերի տողերուն մէջ Էփէրայն է հարաւս է Էփէրայն, բազմիցս կրկնութիւնները, թէ քիչ մը տարտամօրէն պարզուած, կը նշանակեն թէ տարւոյն որոշ օրերուն մէջ հաւատացեալք կը հաւաքուին Երուսաղէմացի ժողովրդեան յատուկ Քէ Էփէրային, այսինքն հարաւս մէջ. այդ եկեղեցին էր քաղաքացւոց մատուցող, ուր կիրակի օրերը մասնաւոր պաշտամունք կը կատարուէր, քարոզ կը խօսուէր եւ Ս. պատարագ կը մատուցուէր. ի մի բան, կը կատարուէին այն ամէն արարողութիւնները, զորս Ս. Կիրեղ Երուսաղէմացին իր ԻԱ. երախայական դասերուն մէջ կը պարզէ: Աւագ շարքի գիշերային բոլոր հակումները հո՛ն կը կատարուէին: Այս իրողութիւնները ըստ բաւականի ցոյց կուտան թէ հարաւս ըստածը Սաղիմական ժողովրդապետութեան կրօնական կեանքի կեդրոնն էր: Ահա այս է պատճառը որ Ձեռողիր ձառնցը կ'ըսէ Էփէրայն է Էփէրայն:

Այս մեծ եկեղեցին կամ մատուցող Գողգոթային ճիւղ Էփէրայն (post crucem) կը գտնուէր. եւ Էփէրայի համաձայն, մեծ կը կոչուէր այն պատճառաւ որ մերձակայ շէնքերէն աւելի մեծ էր: Բուն Գողգոթան ժայռի կտոր մըն էր, որուն վրայ Յիսուս խաչուեցաւ. այդ ժայռին վրայ հաստատուած էր պատուական քարերով զարդարուած արգաղիւր խոշոր խաչ մը. որ միշտ կը մնար հոն. հաւատացեալները եւ ուխտաւորները հոն կը կատարէին իրենց ուխտը. եւ երբեմն խաչին առջև (ante crucem) տեղի կ'ունենային խաչի տօնական հանդիսութիւնները, որոշ օրերու մէջ, ինչ-

պէս որ տեսանք վերեւ: Գողգոթան տանիք չունէր. բացօթեայ էր. երկու կողմը միւսայն կային կամարակապ սրահներ, եւ ժողովուրդը պաշտամունքի ժամանակ, կը կենար այն տեղը եւ վերջնոյս անբաւականութեան պարագային՝ քովի հրապարակը կը տեղաւորուէր: Ինչպէս մեր ձառնցը, նոյնպէս Ուխտաւորութիւն՝ մատուցանուող կուտան Գողգոթայի հետը շինուած եկեղեցիին: Այս մատուցողուն էր երկու գողգոթաներ, որ թոյլ կուտային ժողովուրդին աւարողութեան ժամանակ անարգել կատարելու իր երթեկը. տեղի անձկութեան պատճառաւ հաւատացեալները կը խնայուէին հարաւս կողմէն մատարան կից կողմնակի սրահներուն մէջ. մինչ կշիւրը կրնար մնալ մատարան մէջ: Մատարան մասնակի երկու արարողութիւններն էին Աւագ հինգշարթի երեկոյեան պատարագը եւ Աւագ ուրբաթ տառաօտեան խաչի երկրպագութիւնը: Խաչէն զատ հաւատացեալներու յարգանքին համար ի տես կը զրուէին խաչի արձանադրութեան տախտակը, Իսրայէլի թագաւորաց օժման եղջիւրը եւ Սողոմոնի կնիքը, ինչպէս կը կարգանք Էփէրայի Օրագրութեան մէջ:

Սակայն Եւսեբիոս հարաւս անունը կը գործածէ Քրիստոսի գերեզմանին վրայ կառուցուած բուն իսկ Ս. Յարութեան համար, յենով ա՛յն պատճառին թէ գերեզմանի մը վրայ հիմնուած նախնական շէնքը պէտք է կոչուի մատուցող կամ վկայարան: Բայց այս մասին Եւսեբիոսի հաւանածը շատ վճիռ է. միւնոյնը կը հասկըցնեն Աթանաս եւ Հերոնիմոս, ինչպէս նաեւ Կիրեղ Երուսաղէմացին՝ յենով Սողոմոնայի մարգարէութեան վրայ (Գ. 8): Բայց Էփէրայի հետ կը միանայ Սողոմոնոս եւ կը յարէ թէ ամեն մատուցողն է այն տաճարը, որ շինուած է Երուսաղէմի մէջ Գողգոթայի վրայ:

Չորրորդ զարու փոխճանին սակայն, ամէն ինչ յստակ է: Կորուստին երկու տաճարները, «Ս. Եկեղեցին», որ Գողգոթայի վրայ շինուած է եւ զոր կը կոչեն «մատուցող», եւ «այն Ս. եկեղեցին» որ է Անաստասիոս, այսինքն «այն տեղը որ մեր Տէրը իր չարչարանքներէն յետոյ յարեալ ի մեռելոց», ասոնք այն երկու եկեղեցիներն են որ միւնոյն օրը սրբազործուած են, ըստ ուղեղի ուխտաւորութիւն:

